

HUKUK KAVRAMI

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ

AİA-AÖF

İÇİNDEKİLER

- Sosyal Hayatı Düzenleyen Kurallar
- Hukuk Kuralları ile Diğer Sosyal Düzen Kurallarının Karşılaştırılması
- Hukuk Terimi ve Hukukun Çeşitli Anlamları

HEDEFLER

- Toplumsal hayatı düzenleyen kural sistemleri hakkında bilgi sahibi olacak,
- Hukuk kuralları ile din, ahlâk, görgü kurallarını mukayese edebilecek,
- Hukuk teriminin çeşitli anlamlarını bileceksiniz.

HUKUKUN TEMEL KAVRAMLARI

Prof.Dr.Fahrettin Korkmaz

ÜNİTE

1

GİRİŞ

İnsanın diğer canlılar gibi kendi varlığını koruma ve geliştirme amacını gütmesi, onun doğasının bir sonucudur. Ancak insanın diğer canlılardan farklı olarak sadece maddi değil, aynı zamanda manevi nitelikte bir varlık ve tabiata sahip olması, varlığının korunması ve geliştirilmesi için gerekli ortamın tek başına yaşayarak sağlanamayacağını göstermiş ve bu yüzden insan hemcinsleriyle birlikte yaşamıştır. Tabiattaki tehlikelere birlikte karşı koymak, çeşitli ihtiyaçları dayanışma içinde karşılamak, maddi ve manevi varlığını korumak ve geliştirmek gibi sebepler, insanın bir toplum içinde yaşamasını zorunlu kılmıştır. Tarih bilimi, etnolojik ve sosyolojik araştırmalar insanın tarih boyunca hep bir topluluk içinde yaşadığını ortaya koymuştur. Günümüzün sosyal hayatı ile eski çağlardaki toplumsal yaşam arasında önemli farkların söz konusu olması da insan tabiatının bir sonucu olan bu sosyal hayat olgusunun varlığını değiştirmemektedir.

İnsanları birlikte yaşamaya zorlayan çeşitli maddi ve manevi faktörler temel olarak hukuk biliminin inceleme konusu değildir; ancak bu “toplum yaşamı” hukukun da ortaya çıkmasına neden olan bir olgudur. Gerçekten toplum içinde yaşayan insanlar her şeyden önce güven duygusuna muhtaçtırlar. Her insan başkalarının zulmünden, saldırısından veya keyfî davranışlarından zarar görmemek, haksızlığa uğramamak ister. Yalnız kendisine değil aynı zamanda başkalarına ve üyesi bulunduğu toplumun bütününe ait menfaatlerin de gereği gibi korunmasını arzular. Şahsî menfaatlerini ilgilendirmese bile, herhangi bir kimseye yapılan haksızlığı gördüğü zaman üzülür. Toplumdaki güven ihtiyacı, saldırılar ve haksızlıklar karşısında duyulan ruhî tepki, düzensizlik ve anarşiye karşı beslenen nefret, adalet fikrinin insanlara aşladığı saygı ve benzeri duygular toplum hayatının bir düzene bağlı olmasını zorunlu kılmaktadır (Tekinay, 1992: s. 2). Diğer taraftan insan başkalarının iyiliğini düşünen bir varlık olduğu kadar bencildir de. Kendi çıkarı gerektirdiğinde, gücünü başkalarının zararına kullanmaktan geri kalmaz. Bu nedenle herkesin kendi davranışıyla baş başa bırakılması durumunda sosyal yaşamın anlamı kalmayacağından, toplum hayatı zorunlu olarak bir düzeni gerektirir. Düzen ise her seviyede toplum için birtakım davranış kurallarının varlığını gerekli kılar. İşte *toplum içerisinde bireylerin çıkar çatışmalarını*

uzlaştırmak, birbirleriyle olan ilişkilerini ve davranışlarını düzenlemek ve böylece toplum düzenini sağlamak ve sürdürmek amacıyla getirilmiş kurallara, toplumsal davranış kuralları (sosyal düzen kuralları ya da toplumsal hayatı düzenleyen kurallar) denir (Anayurt, 2002: s. 28).

SOSYAL HAYATI DÜZENLEYEN KURALLAR

Toplumsal yaşamı düzenleyen kurallar din, ahlâk, görgü, örf âdet ve nihayet hukuk kuralları şeklinde sınıflandırılabilir. Esasen bütün bu kurallar kısmen birbirine geçmiş bir görünüm arz etmekte ise de aralarında önemli nitelik farkları da bulunmaktadır. Temelde bütün bu kuralların ortak özellikleri ise kişilerin davranışlarını belli bir düzene bağlamayı hedeflemeleri, bunun için de bazı emir ve yasaklar getirmeleri ve bunlara uyulmasını sağlamak üzere çeşitli yaptırımlar (müeyyideler) öngörmeleridir.

Din Kuralları

Toplumsal yaşamı düzenleyen kurallar arasında, din kuralları her zaman önemli bir yer tutmuştur. Kutsal kitapların birçoğu toplumsal yaşamı düzenleyici nitelikte kurullarla doludur. İnsanlık tarihi boyunca çeşitli din ve inanç sistemleri görülmüştür. Bunlardan bir kısmında (Musevilik, Hristiyanlık, Müslümanlık gibi) kurulların Tanrı tarafından konulup peygamberleri aracılığıyla iletildiğine inanılır. Diğer (semavî olmayan) dinlerde ise genellikle kurullar bir şahsın öğretilerinden kaynaklanır. Bu din yahut inanç sistemlerinin tamamında getirilen kurullarla hem birey-Tanrı arasındaki ilişkiler hem de bireyler arasındaki ilişkiler düzenlenir. Diğer bir deyişle dinler hem uhrevî (öteki âleme ilişkin) hem de dünyevî ilişkileri düzenlemektedir.

Dinlerin ve dinî kurulların önemli bir kısmı Tanrı ya da bir başka kutsal sayılan güç tarafından konulmuş olup büyük ölçüde değişmez nitelik gösterirler (Akipek-Akıntürk, 2007: s. 5-6). Oysa toplumun sürekli değişen ve gelişen bir yapısı vardır. Bu nedenle birçok dinde toplumsal yaşamı düzenleyen kurullar, insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemekte yetersiz kalmıştır. İslam dininde “hükümün zamana göre değişeceği” ilkesi toplumsal yaşamın dinamizmine uygun kurulların üretilmesine

Din kurallarına uymamanın yaptırımının manevî nitelik taşıması sosyal hayatın düzeninin salt din kurullarıyla sağlanamayacağını gösterir.

imkân tanımakta ise de buna uygulamada gereken önemin verildiği tam olarak söylenemez.

Diğer taraftan din kurallarına uymamanın yaptırımının manevi nitelik taşıması da sosyal hayatın düzeninin salt din kurallarıyla sağlanamayacağını gösterir. Gerçekten din kurallarının koydukları emir ve yasaklara aykırı davranışlarda bulunma hâlinde karşılaşılabilecek olan müeyyide (yaptırım) manevidir. Bu ise günahkâr olma ve öbür dünyada (ahirette) Tanrının öngördüğü cezalara çarptırılma şeklinde ortaya çıkar (Akıntürk, 1994: s. 7). İhlâl edilen din kuralı aynı zamanda kanunun suç saydığı bir eylem (örneğin adam öldürme) değilse, devlet tarafından maddi bir tepki ile karşılaşmayacaktır. Bu durum laik devlet anlayışı ile ilgilidir.

İlk çağlara doğru gidildikçe, din kuralları ile hukuk kurallarının birbirine karıştığı; dinî görevler ile hukuki görevlerin aynı kişiler tarafından yürütüldüğü görülür. Dinin hukuk üzerindeki etkisi, laik devlet anlayışının benimsenmesi ve uygulanması ile azalmıştır (Gözübüyük, 2001: s. 12).

Devlet yönetiminin ve hukuk düzeninin dinden bağımsızlığı ve birbirinin etkisinde kalmaksızın düzenlenmesini ifade eden laiklik ilkesinin benimsenmesi ile ulaşılmak istenen hedef, insanlara vicdan özgürlüğünün ve dinî inanç serbestisinin tanınmasıdır. Nitekim 1937’de Anayasa’ya laiklik ilkesini dâhil eden irade, tarihte çok kereler görüldüğü gibi, din ve mezhep duygularının siyasete alet edilmesini engellemeyi hedeflemiştir (Görgün, 1983: s. 19-20).

Dinî hukukun egemen olduğu ülkelere nadiren de olsa rastlanabildiği günümüzde, kural olarak hukuk dinden ayrılmıştır. Bununla birlikte Türk Medeni Kanunu’nda (TMK) din ile ilgili bir kısım hükümler bulunmaktadır. Bunun sebebi din kurallarının hukuka aktarılması değil, dinî inanç özgürlüğünün kuvvetlendirilmesinin hedeflenmiş olmasıdır. Buna ilişkin yaygın bir örnek olarak TMK’nın 143. maddesinde¹ yer alan evlenen kişilerin medeni nikâhtan sonra ayrıca

---

¹ 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiş olan ve 937 maddeden oluşan 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı *Türk Kanunu Medenisi*, 22. 11 2001 tarihinde kabul edilen ve 1

dinî nikâh da yapabileceklerine dair düzenleme verilebilir. Bu hüküm ayrıca laiklik ilkesinin din düşmanlığını amaçlamadığını da göstermektedir.

Örnek

•Buna ilişkin yaygın bir örnek olarak TMK'nın 143. maddesinde yer alan evlenen kişilerin medeni nikâhtan sonra ayrıca dinî nikâh da yapabileceklerine dair düzenleme verilebilir. Bu hüküm ayrıca laiklik ilkesinin din düşmanlığını amaçlamadığını da göstermektedir.

Ahlâk Kuralları

Ahlâk, bir toplumda iyilik ve kötülük hakkında oluşan ve yerleşen değer yargılarına göre yapılması ya da yapılmaması gereken insan davranışlarına ilişkin kurallar bütünüdür. Sosyal hayatı düzenleyen kurallar arasında ahlâk kuralları da önemli bir role sahiptir. İçinde yaşanılan toplumun özellikleri ve zamanın şartları ahlâk kurallarının değişkenlik göstermesine sebep olsa da bu kurallar toplumun ortak vicdanının ve uzun yıllara dayanan tecrübelerinin sonucunda şekillenmiştir. Bu ortak vicdan ve tecrübeler, toplumda bazı davranışların “iyi” bazılarının ise “kötü” olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Çoğu kez bu ayrımın neticesinde ortaya çıkan ahlâk kuralları, sosyal hayatta şahısların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemekte, insanın kendine ve diğer insanlara karşı manevi ödevlerini göstermektedir.

Öteden beri ahlâk kuralları ikili bir ayrıma tabi tutularak incelenir (Esener, 2002: s. 24). *Bireylerin bizzat kendi kendilerine karşı nasıl davranmaları gerektiğini gösteren ahlâk kurallarına subjektif (öznel) ahlâk kuralları, ferdin diğer fertlerle ve toplumla olan ilişkilerinde nasıl davranması gerektiğini gösteren ahlâk kurallarına ise objektif (nesnel) ahlâk kuralları adı verilir.* Subjektif ahlâk kurallarına kişisel ahlâk kuralları, objektif ahlâk kurallarına da sosyal ahlâk kuralları denildiği de görülmektedir. Bununla beraber her iki ahlâk anlayışının da birer sosyal kavram

---

Ocak 2002 tarihinden itibaren yürürlüğe giren 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu ile değiştirilmiş olup 08.12.2001 tarih ve 24607 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır.

oldukları söylenebilir (Bilge, 1983: s. 20). Ahlâk kurallarının varlığı ve değer ifade edebilmesi için en az iki kişinin karşılaşması gerektiği; aksi takdirde (Robinson Kruzo örneğindeki gibi) tek başına yaşayan bireyin ahlâklı veya ahlâksız olamayacağı (Özyörük, 1966: s. 12) düşüncesi bu yargıya ulaştırmaktadır. Ne var ki “münferit yaşayan bir adamın da mutlak surette bir ahlâk telakkisi”nin bulunduğu da savunulmaktadır (Arsebük, 1938: s. 19).

Genel bir ifade ile subjektif ahlâk kuralları, “namuslu ve dürüst ol, başkaları hakkında kötü hisler besleme, içini temiz tut” örneklerinde olduğu gibi iç dünyadaki tasavvurlara ilişkindir (Akipek- Akıntürk, s. 6).

Objektif ahlâk kuralları ise “fakirlere yardım et, hırsızlık yapma, başkalarına zarar verme” örneklerinde olduğu gibi dışa vurulan davranışlara ilişkin olup toplumun bireylerden istediği davranış modellerini gösterir ki ahlâk kurallarının hukukla ilgili olan kısmı da bunlardır.

Ahlâk kuralları da hukuk kuralları gibi insan davranışlarını düzenleyici niteliktedir. Ancak ahlâk kuralları da sosyal hayatta arzulanan düzen ve emniyeti tam anlamıyla sağlamaya yetecek nitelikte değildir. Zira hukukun ideali ‘*adalet*’i, ahlâkın ideali ise ‘*iyi*’yi gerçekleştirmektir. İyi ve kötü arasındaki ayrımı yapan ahlâk kuralları çoğu zaman içinde yaşanan coğrafyaya ve toplumun yapısına göre değişebilmektedir. Bir dönemde iyi olan, başka bir dönemde kötü olarak kabul edilebilir. Belli bir yerde ahlâka uygun görülen bir hareket, diğer bir yerde ahlâka aykırı sayılabilir. Bu durum toplumsal hayatta bir norm birliği sağlanmasına mani olur ve adaletin tam olarak gerçekleşmesini engeller. Diğer yandan -bir hukuk kuralı haline gelmemişse- ahlâk kurallarına uymamanın müeyyidesi de manevi bir mahiyet arz etmektedir. Şöyle ki, ahlâk kurallarının emir ve yasaklarına aykırı davranışta bulunanların karşılaşacakları tepki, toplumun kişiyi ayıplaması, onunla ilişkilerini kesmesi, “ahlâksız” ve benzeri sözlerle o şahsı kınaması ve küçük görmesidir. Bunun yanında birey kendi vicdanında bir rahatsızlık duyabilir. Yoksa toplum ahlâk kurallarına uymayan kişiyi ahlâkî emre uymaya zorlayamaz, bu kişilere kamu kudreti aracılığıyla bir yaptırım da uygulanamaz.

Bununla birlikte bir ahlâk, din veya görgü kuralı, hukuki müeyyideye tabi tutularak bir hukuk kuralı hâline de getirilebilir; bu durumda temelini din veya

ahlâk kuralından alan birer hukuk kuralı söz konusu olur (Oğuzman- Barlas, 2005: s. 2). Belirtmek gerekir ki hukuk kuralına dönüşmemiş bir ahlâk kuralının devlet zoruna dayalı bir yaptırıma bağlanması mümkün değildir (Dinçkol, 2005: s. 15).

Görgü Kuralları

Ahlâk ve din kuralları kadar etkili olmasa da görgü (nezaket - muaşeret) kurallarının da toplumsal yaşamı tanzim eden kurallar arasında kendine özgü bir yeri vardır. Sosyal hayatta bireylerin bir grup içinde ya da aynı sosyal çevreye mensup kişilerin günlük yaşamlarında ne şekilde davranmaları gerektiğini gösteren görgü kuralları, insanların belli olaylar karşısında hep aynı şekilde davranmaları neticesinde oluşur.

Görgü kurallarının toplum hayatındaki temel faydası, aynı kurallara uyan insanlar arasında daha yakın ve sağlıklı ilişkilerin kurulmasını sağlamasıdır. Görgülü insanlardan oluşan bir toplulukta sosyal ilişkiler daha yumuşak, daha zarif ve rahattır. Herkesin birbirine nezaket çerçevesinde davranması, dostların birbirini selamlaması, tanıdıkların sevinç ve üzüntülerinin paylaşılması, insanlar arasında sevgi ve saygıyı çoğaltır ve sosyal bağları güçlendirir (Güriz, 1996: s. 14).

Görgü kuralları uluslararası ilişkilerde ve devlet protokolünde önemli rol oynasa da bu kuralların bütün bir toplumsal hayatın ve sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde yetersiz kalacağı açıktır. Zira bu kurallara aykırı davranmanın yaptırımı da manevi niteliktedir. Görgü kurallarına riayet etmeyen kişi, nihayet toplum tarafından “görgüsüz, saygısız, kaba, nezaketsiz” şeklinde nitelendirilmesi ve kınanması dışında bir müeyyide ile karşılaşmaz. Bazen böyle nitelendirilme endişesi insanları görgü kurallarına uymaya zorlayabilirse de, devlet otoritesinin harekete geçirilmesi gibi maddi bir tepki söz konusu değildir.

Örf ve Âdet Kuralları

Örf ve âdet kuralları da toplumsal hayatı ve insan davranışlarını düzenleyen kurallardandır. Örf ve âdet kuralları, bugüne kadar olagelen şeylerin bundan böyle de gerçekleşmesini öngörür. Hayatta edinilen alışkanlıklar bireysel olduğu gibi toplumsal da olabilir. İşte, toplumsal alışkanlıklardan doğan örfler de insanları

birbirine bağlayarak karşılıklı ilişkilere bir rahatlık getirir; toplumsal yaşamı kolaylaştırır. Örf ve âdetler, insana bağlı olmalarından ötürü, çevre ve gruplara göre değiştiği gibi kültür dönemlerine, ulus ve ülkelere göre de değişir.

Örf ve âdet kuralları esasen görgü kurallarıyla büyük ölçüde örtüşür. Öyle ki, öğretide görgü kurallarının örf ve âdet kuralları içinde ele alınabileceği de belirtilmektedir (Fendoğlu, 1997: s. 11). Aralarındaki en belirgin nitelik farkı, yaptırım gücünde görülür. Görgü kurallarına aykırılık hâlinde karşılaşılabilecek yaptırım örf ve âdet kurallarındaki kadar sert değildir (Gözler, 2003: s. 46). Örf ve âdet kurallarına uyulmamış olması durumunda birey toplumdaki soyutlanabilir, bir kısım fizikî müdahalelerle karşılaşabilir. Ancak günümüzde toplumsal yapıdaki değişimin etkisiyle homojenliğin azalması ve toplumsal yapının gitgide karmaşık hâle gelmesi, örf ve âdetlerin aleyhine işlemektedir (Dinçkol, s. 18).

Örf ve âdetler, toplumsal iradenin temel görünüm biçimi olup, doğrudan doğruya yaşamdan ve onun ihtiyaçlarından doğar. Hukukun ilk ve temel kaynağı olan örf ve âdet kuralları bugün de onun biçimlenmesinde etkili olmaktadır. Örf ve âdet kuralları, hukuk normları gibi bireyin dışında toplumca istenilmiş olmasından başka, içerik açısından da hukukla geniş ölçüde benzerlik gösterir.

Örf ve âdet kuralları, toplum içinde uzun zamandan beri tekrarlanagelen ve toplumun kendisine uyulmasını zorunlu kabul ettiği ortak davranış kurallarıdır. Bu tanım, örf ve âdet kurallarının iki unsuru bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan *maddi unsur* ya da *süreklilik unsuru* adı verilen unsura göre, bir davranışın örf ve âdet kuralı hâline gelmesi için toplum içinde uzun zamandan beri sürekli biçimde tekrarlanıyor olması gerekir.

Örf ve âdet kurallarının *manevi unsur* olarak adlandırılan ikinci unsuru ise toplumda uzun zamandan beri tekrarlanagelen o davranış biçimine uymanın zorunlu olduğuna dair toplumda genel bir inancın varlığıdır. Bu iki unsurun birlikte bulunması hâlinde bir örf ve âdet kuralının varlığından söz edilebilir.

Örf ve âdet kurallarının bir kısmı hukuk kuralı hâline gelebilir. Belirtilen iki unsura (süreklilik ve zorunluluk inancına) *devlet desteği* unsuru eklendiğinde artık bir örf ve âdet hukukundan söz edilebilir. Devlet desteği, bu örf ve âdet kuralına

Hukuk; bir toplumda kişilerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen ve devlet tarafından yaptırıma (müeyyideye) bağlanmış sosyal davranış kurallarının bütünüdür.

uyulmaması hâlinde maddi nitelikte bir yaptırımla karşılaşılması anlamına gelir. Örf ve âdet hukuku, hukukun kaynakları arasında yer alır ve yazısız kaynak olma özelliği gösterir. Örf ve âdet hukuku medeni hukuk, ticaret hukuku ve iş hukukunda önemli bir işleve sahiptir. Örneğin Medeni Kanununun 1. maddesi, hâkimin önündeki uyuşmazlığı kanuna göre, kanunda hüküm yoksa örf ve âdete göre çözeceğini belirtmektedir. Burada sözü edilen örf ve âdet kuralları hukuk kuralı haline gelmemiş toplumsal düzen kurallarıdır. Zira hukuk kuralı hâline gelmemiş ancak toplumsal hayatı düzenleyen çok sayıda örf ve âdet kuralı bulunmaktadır.

Örf ve âdet kurallarından bir kısmı herkesi ilgilendirir ki bunlara genel nitelikte örf ve âdet kuralı denir. Bazı örf ve âdet kuralları ise sadece belirli iş çevresinde belirli meslek mensupları arasında benimsenmiş olur ki bunlara da özel nitelikte örf ve âdet kuralları adı verilir. Örf ve âdet kuralı sadece belirli bir bölgede geçerliyse bu da yerel nitelikte örf ve âdet kuralıdır.

Hukuk Kuralları

Hukuk konusunda herkesin üzerinde anlaşabileceği bir tanımlama yapmak zordur. Bunun en önemli sebebi, hukukun çok yönlü bir kavram olmasıdır. Hukuk, bir taraftan toplumdaki diğer kurullarla (ahlâk, görgü, din vb.) sıkı bir ilişki içindedir ve onlardan tamamıyla soyutlanması imkânsızdır; diğer taraftan hukuk, toplum içindeki işlevini görebilmek için toplumun ihtiyaçlarını karşılamak, onun koşullarına uymak zorundadır. Bu nedenle de toplumdaki değişikliklere paralel bir gelişim gösterir (Öztan, 2006: s. 11). Bunun yanında hukukun konusunu belirlemede görüşler az çok birleştirilebilmekte ise de onun amacını ve kaynağını belirlemede birlik sağlanamamaktadır (Bilge, s. 24). Basit ve şeklî bir tanım ile hukuk; bir toplumda kişilerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen ve devlet tarafından yaptırıma (müeyyideye) bağlanmış sosyal davranış kurallarının bütünüdür. Hukuk kurallarının ve hukuki kurumların oluşturduğu düzene ise hukuk düzeni adı verilir.

Kişiler arasındaki ilişkiler, her şeyden önce toplum içinde yaşamının sonucudur. İnsanların yapıları gereği toplum hâlinde yaşadığı ve toplumun mutlaka bir düzene dayandırılması zorunluluğu, hukuk ve toplum hayatını birbirlerinin varlık

Hukuk kurallarının ve hukukî kurumların oluşturduğu düzene hukuk düzeni adı verilir.

nedeni kılmıştır. Toplum hâlinde yaşamaktan doğan (veya bu tür bir yaşamı gerektiren) ilişkilerin düzenlenmesi ihtiyacını duyan topluluk, mutlaka “devlet” şeklinde teşkilatlanmış olmaz. Kabilelerde, kilise hukukunda, bazı yerel veya uluslararası topluluklarda görüldüğü gibi, devlet dışında da hukuk karşımıza çıkabilir (Yayla, 1986: s. 7).

Bugüne kadar, kendine özgü hukuk kuralları bulunmayan bir insan topluluğunun varlığı tespit edilebilmiş değildir. Bu nedenle toplum olmadan hukuktan söz edilemeyeceği gibi, hukuksuz bir toplumsal yaşamın varlığı da söz konusu olmayacaktır. *“Hukuksuz beşerî hayat ve beşerî kader kabil-i tasavvur değildir. İnsan hukuk olmaksızın mevcudiyetini muhafaza edemez. Hukukun yeri insanın sosyal hayatıdır”* (Çağıl, 1971: s. 29).

Hukuk kurallarının amacı da diğer sosyal düzen kuralları gibi, toplum hâlinde yaşayan insanların ilişkilerini düzenlemek, onların rahat, huzur, güven ve barışını sağlamak, diğer bir ifade ile toplumsal yaşamın devamını temin etmektir. Bu nedenle hukuk kurallarını diğer toplumsal düzen kurallarından soyutlamak mümkün değildir.

Ancak sosyal hayatı düzenleyen diğer kuralların müeyyidelerinin özellikle manevi olması, onları toplumsal ilişkileri düzenlemekte yetersiz kılmıştır. Buna karşılık, hukuk kuralları maddi müeyyideli oldukları için şahıslar bu kuralların emir ve yasaklarına uymamakta kendilerini diğer sosyal kurallardaki gibi serbest hissetmezler. Zira bilirler ki hukuk kurallarına uymadıkları takdirde karşılaşacakları tepki “günahkâr olma, ayıplanma, alaya alınma, saygısızlık ya da görgüsüzlükle itham edilme” şeklinde olmayacaktır; aksine kendileri hukuk kurallarına uyulmaya bizzat devlet gücüyle zorlanacaklardır (Akıntürk, 2000: s. 7).

Hukuk kuralına aykırı davranmanın sonucu olarak ihlâl edilen normun türüne göre ceza, cebrî icra (zorla yerine getirme), iptal, tazminat, geçersizlik gibi maddi nitelikli yaptırımlar söz konusudur.

Bireysel Etkinlik

- Farklı hukuk kurallarına uymamanın ne tür hukuki yaptırımlara yol açacağını araştırınız. Örnek: Trafikte kırmızı ışıkta geçmenin yaptırımı .....dır.

Toplumsal düzeni sağlayan bu kurallar, kişilerin uyması gereken emir ve yasakları tespit eder. Hukuk kurallarının emir ve yasaklarına uyulması kamu kudreti tarafından sağlanır. Hukuk kurallarını ihlâl eden kişi, yetkili devlet organı tarafından bir şey vermeye, yapmaya veya yapmamaya mahkûm edileceği gibi, para veya hapis cezasına da çarptırılabilir.

HUKUK KURALLARI İLE DİĞER SOSYAL DÜZEN KURALLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Toplumsal yaşamı düzenleyen kuralların ortak amacı, kişilerin davranışlarını belli bir düzene bağlamak ve böylece bir toplum düzeni oluşturmaktır. Bütün bu kurallar arasında ortak noktalar, özdeşlikler ve benzerlikler olduğu gibi, önemli farklılıklar da vardır. Her biri belirtilen amacı gerçekleştirmek için bir yandan bazı emir ve yasaklar getirmiş, öbür taraftan bunlara uyulmasını temin etmek üzere çeşitli yaptırımlara yer vermiştir. Bu açıdan bakıldığında ahlâk, din, hukuk, örf, âdet ve diğer kurallar arasında kesin bir sınır çizilememiştir (Öktem, 1993: s. 213).

Özellikle ilkel toplumlarda bütün sosyal düzen kurallarının dinsel karakter taşıdığı, bu nedenle ilk çağlara doğru gidildikçe din ve ahlâk kuralları ile hukuk kurallarının olduğu kadar din adamları ile hukuk adamlarının görevlerinin dahi birbirine karışmış olduğu görülür. Eski Yunan'da hukukun rahip-hâkimlerin kararları ile belirlendiği ve din kökenli olduğu bilinmektedir. Yine Roma hukukunun ilk dönemlerinde hukukun yarı-dinî bir nitelik taşıdığı ve hukuku uygulayan kimselerin din adamları olduğu görülmektedir.

Laiklik ilkesi ile birlikte dinin toplumdaki düzen kurucu ve koruyucu fonksiyonu iyice azalmıştır. Din kurallarıyla hukuk kuralları arasında çatışma

alanları olabilmekte, bununla birlikte hukuk kuralları ile din kuralları bazı davranışlar bakımından paralellik göstermektedir. Örneğin hırsızlık hem dine hem de hukuka aykırıdır. Bu örnekteki gibi dine dayalı bir kural, hukuk düzeni tarafından da benimsenmiş olabilir. Ancak sırf din kuralı olduğu gerekçesiyle devlet ve hukuk düzeni tarafından kabul edilip yaptırıma bağlanması yalnız teokratik devletlerde görülebilir.

Hukuk kuralları din kurallarından birkaç önemli noktada ayrılmaktadır. Din kurallarının kaynağını İlahî emirler, Tanrısal irade yahut bazı kutsal varlıklar veya inanışlar oluşturur. Buna karşılık hukuk kuralları toplumsal yaşamın gereksinimlerini karşılamak için insan aklı ve iradesinin bir eseri olarak belirir. Bu niteliği, hukuk kurallarını din kurallarından daha kolay değiştirilebilir kılar.

Laik devlet düzeninde hukuk kuralları, din kurallarının aksine uhrevi ilişkileri düzenlemez; toplum yaşamında yalnızca bir kısım dünyevî ilişkileri tanzim ederler. Yine din kurallarına aykırı davranışın yaptırımını (Allah korkusu, cehennem azabı vb.) uhrevi mahiyettedir. Oysa hukuk kuralına uymayan kimse devlet zoruyla birtakım maddi nitelikte müeyyidelerle karşılaşır.

Hukuk kurallarının en büyük kesişim alanı ahlâk kurallarıyla karşımıza çıkmaktadır. Zira bir toplumun hukuk ilkeleriyle ahlâk anlayışları arasında sıkı bir bağ vardır. Bu nedenle toplumun genel ahlâk telakkilerine uygun olmayan kanunlar er-geç değiştirilmeye mahkûmdur. Toplumun genel kanaatini ve ahlâk anlayışını dikkate almayan hukuk kuralı sosyal hayatı düzenleme fonksiyonunu yerine getiremez (Akıntürk, 1994: s. 14).

Türk Medeni Kanunu, Borçlar Kanunu ve Türk Ceza Kanunu gibi birçok temel kanunda ahlâkın hukuk üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. TMK'nın 185. maddesindeki eşler arasında sadakat ve yardımcı olma yükümü, 364. maddesindeki nafaka yükümü, Türk Borçlar Kanunu'nun sözleşmenin konusunun ahlâka aykırı olamayacağını, buna aykırı akitlerin batıl olduğunu düzenleyen 27. maddesi ahlâkın özel hukuk alanındaki etkisine örnek gösterilebilir. Yine Türk Ceza Kanunu'nun yalan tanıklık (TCK m. 272), yalan yere yemin (TCK m. 275), aile hukukundan kaynaklanan yükümlülüğün ihlali (TCK m. 233), cinsel taciz ve cinsel

saldırı, iftira, hırsızlık, adam öldürme gibi ahlâka aykırı eylemleri suç sayan maddeleri ise ahlâkın kamu hukuku alanındaki etkisini gösteren örneklerdendir.

Ahlâk kuralları hukuk kurallarından bazı yönleri itibarıyla ayrılmaktadır. Her şeyden önce hukuk kurallarının kaynağı bireyin dışındaki belirli bir organdır ve hukuk dışı yansıyan davranışları düzenler. Hem içe hem de dışa dönük olabilen ahlâkın başlıca kaynağını ise vicdan oluşturmaktadır.

Hukuk kuralları belirlidir ve genellikle yazılıdır. Oysa ahlâk kurallarında genellikle hukuk kuralları kadar kesin bir belirlilik yoktur. Hukuk kuralları emirler ve yasakları tespit ettiği gibi kişilere birtakım haklar ve yetkiler de sağlar. Buna mukabil ahlâk kuralları bireylere yetkiler sağlamaz.

Görgü kuralları insanlara sadece toplumsal yükümlülükler getirir, buna karşılık yetki sağlamaz. Oysa hukuk kuralları bireyler açısından hem haklar hem de yükümlülükler getirir (Sümer, 2009: s. 13). Hukuk kurallarının aksine görgü kuralları devlet tarafından konulmaz; belirli bir sosyal çevre tarafından oluşturulur. Hukuk kuralları, ülkedeki o hukuk kuralının kapsamına dâhil olan herkese hitap ederken görgü kuralları, sadece o görgü kuralının geçerli olduğu sosyal çevredeki insanlara hitap eder. Görgü kurallarının hukuk kurallarından en belirgin farkı, müeyyidesinin niteliğinde ortaya çıkmaktadır. Görgü kurallarının özellikleri anlatılırken de belirtildiği üzere, görgü kurallarına uymamanın yaptırımı manevi, hukuk kurallarına uymamanın yaptırımı maddi niteliktedir (Gözler, s. 41).

Örf ve âdet kuralları da görgü kuralları gibi zamanla toplum içinde oluşur, devlet tarafından konulmaz. Keza hukuk kurallarında muhatap kitle kural olarak herkes iken örf ve âdet kurallarında ilgili sosyal çevredir. Bir hukuk kuralı hâline gelmiş olan ve örf ve âdet hukukunu oluşturan kuralların müeyyidesi, hukuk kurallarınıninkinden farksızdır. Ancak alelade örf ve âdet kurallarına aykırı hareket edildiğinde görgü kurallarında olduğu gibi manevi nitelikte yaptırımla karşılaşılır.

Tartışma

- Günlük yaşamınızda hukuk kuralları ile diğer sosyal düzen kurallarını örnekleriyle karşılaştırınız?
- Düşüncelerinizi sistemde ilgili ünite başlığı altında yer alan “tartışma forumu” bölümünde paylaşabilirsiniz.

HUKUK TERİMİ VE HUKUKUN ÇEŞİTLİ ANLAMLARI

Hukukun Çeşitli Anlamları

“Hak” sözcüğünün çoğulu olan hukuk, dilimize Arapçadan geçmiştir. Bugün “hukuk” kelimesinin günlük dilde ve öğretilerde çeşitli anlamları vardır. “Hukuk” sözcüğü, tek başına bir kavram olarak kullanıldığı gibi bazı niteliklemlerle birlikte kullanılarak da değişik anlamlar kazanmaktadır. Türkçede hukuk ile haklar çoğunlukla farklı anlamları karşılar. Hukuk toplum hayatında uyulması zorunlu bir kısım kuralları belirtirken, hak sözcüğü bu kurallardan kişiler lehine doğan yetkiyi ifade eder².

Hukukun sözlük anlamı “haklar” demektir. Örneğin “kimsenin hukukunu çiğneme” öğütünde bu anlamında kullanılmıştır. Yine “onunla yıllara dayanan hukukumuz vardır” örneğindeki gibi, halk dilinde bir kimse ile dostluk ve iyi ilişkileri ifade eden bir kavram olarak kullanılır.

Hukukun bu sözlük anlamının yanı sıra doktrinde hukuka ilişkin birçok tanım yapılmıştır. Öğretilerde hukuk, amacından hareketle de tanımlanmaya çalışılmıştır. Buna göre, hukuk toplumun genel yararını veya ortak iyiliğini sağlamak amacıyla insanların birbirleriyle olan sosyal ilişkilerini düzenleyen, yetkili makamlarca konulmuş ve devlet müeyyidesi ile desteklenmiş olan sosyal düzen kurallarıdır.

² Türkçede hak kelimesi ‘doğruluk, tanrı, hukukun kişilere tanıdığı yetki’ gibi çeşitli anlamlara gelir. İngilizce hak için “right”, hukuk için “law” sözcükleri kullanılırken Fransızca “droit” ve Almanca “recht” sözcükleri hem hak hem de hukuk kavramlarını karşılar.

Yapılan tanımlar ışığında hukukun amacı;

- Toplumsal düzen ve barışı sağlamak
- Toplumda eşitliği sağlamak
- Hukuki güvenliği ve hürriyeti sağlamak
- Adaleti gerçekleştirmek

olarak belirtilebilir.

Hukuk kelimesi kısmen bir usul terimi olarak bir davanın niteliğini veya bir davaya bakacak yargı organını belirtmek ya da bir grup davayı veya mahkemeyi diğerlerinden ayırmak için de kullanılır. Örneğin “hukuk davası, hukuk mahkemesi” gibi.

Dar anlamıyla hukuk kelimesi belirli bir konudaki hukuk kurallarını veya hukuk biliminin bir dalını ifade etmekte de kullanılır. Örneğin “idare hukuku, ceza hukuku, ticaret hukuku” gibi.

Son olarak hukuk bazen bir düzeni veya kurallar sistemini belirtmek için de kullanılır. Meselâ “Roma Hukuku, Anglo-Sakson Hukuku, İslam Hukuku, Türk Hukuku” gibi.

Pozitif hukuk - Müspet hukuk - Mevzu hukuk - Dogmatik hukuk

Bir toplumda, belirli bir dönemde geçerli olan hukuk kurallarına yürürlükteki hukuk denir. Yürürlükteki hukuk “olan hukuktur” (*de lege lata*) ve doktrinde buna pozitif hukuk, müspet hukuk da denir (Önen, 1991: s. 42). Öğretide her yazar bu terimlerle aynı şeyi ifade etmemekte, bu da bir nevi karışıklığa yol açmaktadır. Pozitif kelimesi Türkçede hem olumlu (müspet), hem de konulmuş (mevzu / posé) anlamlarına gelmektedir. Bu nedenle yürürlükteki hukuku, “pozitif hukuk” olarak adlandıranlar olduğu gibi “müspet hukuk” şeklinde isimlendirenler de vardır. Yürürlükteki hukuku ‘pozitif hukuk’ ve ‘müspet hukuk’ şeklinde adlandıranlar, bunu belirli bir ülkede belirli bir dönemde yürürlükte bulunan yazılı olan ve yazılı olmayan bütün hukuk kurallarını ifade etmek için kullanırlar. Bu yazarlar yürürlükteki hukukun yalnız *yetkili makamlar tarafından konulmuş olan* (kanun,

tüzük, yönetmelik gibi) *yazılı kurallarını* belirtmek için ise “mevzu hukuk” terimini kullanırlar. Bu anlamda mevzu hukuk, yürürlükteki hukukun (yalnızca yazılı kurallardan oluşan) bir bölümünü teşkil eder ve pozitif (diğer bir görüşe göre müspet) hukuka nazaran daha dar bir kavramdır. Buna göre pozitif hukuk, yazılı olsun olmasın yürürlükteki bütün hukuk kurallarını ifade ettiği halde mevzu hukuk sadece yazılı olan, diğer deyişle “yetkili organlar tarafından konulmuş bulunan” kuralları kapsar (Bozkurt, 2004: s. 27).

Bir kısım hukukçular ise pozitif hukukun konmuş (vaz’edilmiş) hukuk anlamına geldiğinden bahisle, sadece yetkili makam tarafından konulan hukukun karşılığının ancak mevzu hukuk olabileceğini, bu nedenle yürürlükteki hukukun pozitif ya da mevzu hukuktan daha geniş bir kavram olduğunu, zira bunun, mevzu olan yazılı hukuk kurallarının (mevzuatın) yanında, yazılı olmayan hukuku (örf ve âdet, teamüller) ve mahkeme kararlarını (içtihatları) da kapsadığını belirtmektedirler (Teziç, 2006: s. 4-5).

Pozitif hukuka ‘hukuk dogmatığı’ veya ‘dogmatik hukuk’ denildiği de görülmektedir. Dogmatik hukuk, var olan hukuk kurallarını sistemleştiren, eleştiren ve yorumlayan bir hukuk dalıdır.

Tabîi hukuk – Doğal hukuk – İdeal hukuk

Yürürlükteki hukuk “olan hukuktur” (*de lege lata*) ve bu hukuk kurallarını sistemli olarak inceleyen bilim dalına da pozitif hukuk bilimi, ya da hukuk dogmatığı denildiğini görmüştük. Oysa hukuk bilimi yalnızca olan hukuku açıklamakla yetinemez. Yalnızca yürürlükteki hukuk kurallarının incelenmesi hukuk bilimi olamayacağı gibi, bu hukukun ilerlemesi için yeterli de değildir. Hukukçu, belli bir sorunda başka ülkelerdeki hukukla karşılaştırma yapmak, öte yandan yürürlükteki hukukun tarihî köklerini araştırmak ve yürürlükteki kuralların toplumun ihtiyaçlarına uygun olup olmadığını, böylece gelecekteki kuralların nasıl olması gerektiğini ortaya koyarak hukuk siyaseti ile uğraşmak zorundadır (Oğuzman, 1975: s. 2). Bu nedenle hukuk bilimi normatif bir bilim olarak nitelendirilmektedir.

Yürürlükteki kuralların toplumun ihtiyaçlarını en iyi biçimde karşıladığını söylemek her zaman mümkün değildir. Onun için yürürlükteki kuralların ihtiyaca

Hukukî bir sorunla karşılaşıldığında, hukuk uygulayıcıları bunun çözümünü yürürlükteki hukuka göre yapmak zorundadırlar.

cevap verip vermediğinin değerlendirilmesinde, bir ideal hukuktan söz edilir. Tabîî (ideal) hukuk, pozitif hukuktan bağımsız, onun dışında ve üstünde (Aral, 1985: s. 44), yaşayan, ulaşılması ideal olan hukuktur³ (Öztan, s. 25).

İdeal hukuku ilahî iradeye, insan aklına, ahlâki (etik) prensiplere dayandıranlar vardır. Kararlılıkla tabîî hukuk görüşünü savunanlara (Hatemi, 2004, s. 2) rastlanmakla beraber, bu görüşlerin günümüzde değerlerini önemli ölçüde yitirmiş oldukları savunanlar da bulunmaktadır (Tekinay, s. 7). Tartışmalar bir yana bırakılacak olursa ihtiyaçlara tam anlamıyla cevap vermeyen yürürlükteki hukukun ötesinde, gelecekte olması gereken hukukun (*de lege feranda*) oluşturulması da gereklidir. Ancak hukuki bir sorunla karşılaşıldığında, hukuk uygulayıcıları bunun çözümünü yürürlükteki hukuka göre yapmak zorundadırlar (Sümer, 2009: s. 15). Hukuk bilimi ile uğraşanlar, bir sorunla karşılaştıklarında, bunun yürürlükteki hukuka uygun olarak çözümünü yaparlarken, olması gerekeni de ortaya koymalıdır.

---

³ Öğretide AYBAY, tabîî hukuk ile – ideal hukuk arasında bir ayrıma gitmekte, doğal (tabîî) hukukun değişmez, ideal hukukun ise zamana ve mekâna göre değişebilen mükemmel bir hukuku öngördüğünü ifade etmektedir. (Aybay-Aybay, 2003: s. 68).

Özet

- İnsanın sosyal bir varlık olması, onu daima toplum içinde yaşamaya sevk etmiştir. Toplumsal yaşam ise düzeni gerektirir. Toplumsal yaşamı düzenlemeye çalışan kural sistemleri emirler ve yasaklar koyarak insan davranışlarını yönlendirmek, bu suretle sosyal hayatı tanzim etmek istemişlerdir. Toplumsal yaşamı düzenleyen kural sistemleri (sosyal düzen kuralları) arasında din kuralları, ahlâk kuralları, görgü kuralları, örf ve âdet kuralları ile nihayet hukuk kuralları yer alır. Bu kural sistemlerinin hepsi, insan davranışını konu edinir, normatif (kural koyucu) karakter taşır ve norma aykırı hareket edenler bir tepkiyle karşılaşır.
- Hukuk kurallarını diğer sosyal düzen kurallarından ayıran özelliklerin en belirginini, hukuk kurallarının yaptırımının (müeyyidesinin) maddî nitelikte olmasıdır. Zira bir hukuk kuralına aykırı davranışta bulunan kişi, karşısında devlet desteğine sahip zorlayıcı bir gücü bulacaktır. Bir hukuk kuralı hâline gelmemiş olan diğer sosyal düzen kurallarında bu özellik yoktur.
- Sözlükte “haklar” anlamına gelen hukuk sözcüğünün başka manaları da bulunmaktadır. Diğer yandan “hukukun görünümüleri” olarak da nitelendirilen bazı kavramlar da söz konusudur. Bunlardan pozitif hukuk, bir ülkede belirli bir zaman diliminde yürürlükte bulunan hukuk kurallarının tümünü ifade eder. Mevzu hukuk ise pozitif hukukun örf ve âdet hukuku dışında kalan kısmını oluşturur. Yürürlükteki hukuku değil, olması gereken hukuku, ideal hukuku ifade eden kavram ise tabîi (doğal) hukuk kavramıdır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

Değerlendirme sorularını sistemde ilgili ünite başlığı altında yer alan “bölüm sonu testi” bölümünde etkileşimli olarak cevaplayabilirsiniz.

- Normatif olmak
  - İnsan davranışını konu almak
  - İnsan iradesi ürünü kurallar olmak
  - Yaptırıma bağlanmış olmak

Yukarıdakilerden hangisi veya hangileri toplumsal davranış kurallarının ortak özelliklerindedir?

  - II ve IV
  - I ve IV
  - I, II ve IV
  - II, III ve IV
  - Hepsi
- Hukuk kurallarının diğer toplumsal davranış kurallarından en belirgin farkı aşağıdakilerden hangisidir?

  - Müeyyidesinin manevi nitelikte olması
  - Devlet desteğine sahip olması
  - Zamanla değiştirilebilmeleri
  - Bir yaptırıma bağlanmamış olması
  - Kendisine uymayanların toplum tarafından dışlanması
- Aşağıdakilerden hangisi hukuk kurallarına aykırılığın yaptırımlarından birine örnek oluşturmaz?

  - Bir şahsın ağır hapis cezası alması
  - Bir borçlunun evindeki eşyaların haczedilerek satılması
  - Akıl hastası birinin yaptığı evliliğin mahkemece iptal edilmesi
  - Bir kişinin yaptığı terbiyesizlikten dolayı kınanması
  - Bir şahsın, hakaret ettiği bir kişiye manevi tazminat ödemesi
- Aşağıdakilerden hangisi doğru değildir?

  - Konusu ahlâka aykırı sözleşmelerin hükümsüz olacağına dair Borçlar Kanunu hükmü, toplumsal ahlâk kurallarının hukuk kurallarından tamamen soyutlanamayacağını gösterir.
  - Ahlâk kuralı kökenli hukuk kuralları da vardır.
  - Hukuk, ahlâka aykırı bir amaç için gerçekleştirilmiş bir sözleşmenin taraflarını birbirine karşı korur.
  - Ahlâka aykırı bir davranış aynı zamanda ceza kanununa göre suç da oluşturabilir.
  - Hukuk kuralları ülkenin tamamında geçerli iken; görgü kuralları sadece belirli sosyal çevrede geçerlidir.

5. Aşağıdaki tanım-kavram eşleştirmelerinden hangisi doğrudur?
- a) Belli bir ülkede, belli bir dönemde, yetkili organlarca yapılarak yürürlüğe konulmuş bulunan hukuk kurallarının tümü- Doğal hukuk
  - b) Olan değil, olması gereken hukuk- Pozitif hukuk
  - c) Ulaşılması ideal olan hukuk- Müspet hukuk
  - d) Yürürlükteki hukuk- Tabii hukuk
  - e) Pozitif hukukun örf ve âdet hukuku dışında kalan kısmı- Mevzu hukuk

Cevap Anaharı: 1-C, 2-B, 3-D, 4-C, 5-E

YARARLANILAN VE BAŞVURULABİLECEK DİĞER KAYNAKLAR

- Akintürk, T., (1994). *Medeni Hukuk*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Akintürk, T., (2000). *Temel Hukuk*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Akipek, J.G., Akintürk T., (2007). *Türk Medeni Hukuku, Başlangıç Hükümleri-Kişiler Hukuku*. İstanbul: Beta Kitabevi.
- Anayurt, Ö., (2002). *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Aral, V., (1985). *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Arsebük, A. E., (1938). *Medeni Hukuk I Başlangıç ve Şahsın Hukuku*. İstanbul.
- Aybay, A., Aybay, R., (2003). *Hukuka Giriş*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bilge, N., (1983). *Hukuk Başlangıcı*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Bozkurt, E., (2004). *Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Çağıl, O. M., (1971). *Hukuka ve Hukuk İlimine Giriş*. İstanbul: İÜHF Yayınları.
- Dinçkol, A., (2005). *Hukuka Giriş, Hukukun Temel Kavramları*. İstanbul: Der Yayınları.
- Esener, T., (2002). *Hukuk Başlangıcı*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Fendoğlu, H. T., (1997). *Hukuk Bilimine Giriş*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Gözler, K., (2003). *Hukuka Giriş*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Görgün, Ş., (1983). *Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Bilim Yayınları
- Gözübüyük, A. Ş., (2001). *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Güriz, A., (2006). *Hukuk Başlangıcı*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Hatemi, H., (2004). *Medeni Hukuka Giriş*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Oğuzman, M. K., (1975). *Medeni Hukuk Dersleri*. İstanbul: İÜHF yayınları.
- Oğuzman, M. K., Barlas, N., (2005). *Medeni Hukuk, Giriş, Kaynaklar, Temel Kavramlar*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Öktem, N., (1993). *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*. İstanbul: Der Yayınları,
- Önen, M., (1991). *Hukukun Temel Kavramları*. İstanbul: Der Yayınları
- Öztan, B., (1997). *Medeni Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Özyörük, M., (1966). *Hukuk Başlangıcı*.
- Sümer, H. H., (2009). *Temel Hukuk Bilgisi*.(ed: M. Ayan-İ. Arslan). Konya: Mimoza Yayınları.
- Tekinay, S.S., (1992). *Medeni Hukukun Genel Esasları ve Gerçek Kişiler Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Teziç, E., (2006). *Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Yayla, Y., (1986). *Anayasa Hukuku Ders Notları*. İstanbul: Filiz Kitabevi.